

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Факультет права, публічного управління та адміністрування

Кафедра фундаментальних і приватно - правових дисциплін

КУРСОВА РОБОТА

з дисципліни: **«Актуальні проблеми менеджменту: національні і міжнародні стандарти»**

на тему: **«ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ
ТА ЇХ РОЛЬ
У РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ»**

Студента 1 курсу магістри
групи 1МЮД
денна форма навчання
Спеціальності 073 Менеджмент
Савіна В'ячеслава В'ячеславовича

Керівник: Самборська О. Ю.

Національна шкала ____
Кількість балів: ____
Оцінка ECTS ____
Члени комісії:

ЗМІСТ

Вступ	
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ.	
1.1. Домогосподарства населення як економічна категорія та суб'єкт господарювання в сільських територіях.	
1.2. Закономірності, принципи та фактори обґрунтування доцільності функціонування малих господарюючих форм в сільській місцевості.	
РОЗДІЛ 2. ПАРАМЕТРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ.	
2.1. Еволюція форм господарювання на селі та територіях виживання.	
2.2. Зміст та тенденції економічного відтворення в сільській економіці.	
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ТА ЗМІСТ УДОСКОНАЛЕННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ.	
3.1. Організаційно-економічне регулювання діяльності особистих сільських господарств в сільській місцевості.	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 3	
Висновки	
Список використаної літератури.	

РОЗДІЛ 1.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Домогосподарства населення як економічна категорія та суб'єкт господарювання в сільських територіях

У сучасній аграрній теорії і практиці місце і значення домогосподарств населення є недостатньо визначеним і обґрунтованим. Правда, статистичні органи України орієнтують нас, що в аграрному виробництві склалася двоєдина система господарської практики: сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм і господарства населення. При цьому господарства населення виокремлюють в окрему категорію виробників сільськогосподарської продукції переважно для забезпечення власних потреб в продовольчій продукції. Вони також характеризуються своєю внутрішньою структурою, тобто, до господарств населення прийнято відносити: особисті селянські господарства (ОСГ), виробників сільськогосподарської продукції та присадибних ділянок, ділянки колективного й індивідуального садівництва і городництва (дачні ділянки), а також фізичних осіб – підприємці, які здійснюють свою діяльність в аграрному виробництві. Більш детальний розгляд в структурі домогосподарств населення особистих селянських господарств (ОСГ), дозволяє їх трактувати як діяльність, що здійснюється фізичною особою без юридичного статусу для задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції [16].

Закон України «Про особисте селянське господарство» регламентує передачу у власність або оренду земельних ділянок сільським мешканцям для ведення особистого селянського господарства. Це стосується також ділянок землі під будівництво житла, колективне та індивідуальне садівництво, городництво і дачні ділянки. Виробництво

сільськогосподарської продукції на цих земельних ділянках також не відноситься до підприємницької діяльності.

В еволюційному плані слід відмітити, що ця форма господарювання не є новою, в колишньому СРСР вона існувала як складова частина сільського господарства планової економіки, а тепер, в ринкових умовах господарювання, просто змінила свій соціально-економічний статус. Історичний експурс дозволяє визначити витoki становлення селянських господарств від епохи феодалізму по сьогоднішній період. Про це свідчить ряд споріднених рис, що зберігається і донині. Так, як і в минулому, і в сьогодні основним мотивом сільськогосподарської діяльності сім'ї залишається задоволення своїх потреб в харчуванні. Категорії прибутку, капіталу і ренти при їх характеристиці мають бути відсутні. Про це наголошував К. Маркс, коли стверджував, що селянин не може поєднувати в собі робітника і капіталіста [17]. Цю ж позицію висловлював і А. В.Чаянов, наголошуючи на сімейно-трудоу розумінні селянського господарства [18].

Розуміючи глибоке коріння витоків селянського господарювання, слід зосередити увагу на сьогоднішніх реаліях його трансформації. У договорі Світового банку «Про світовий розвиток 2008: Сільське господарство на службі розвитку» зазначається, що виробництво сільськогосподарської продукції є джерелом доходів 86% сільського населення планети й забезпечує роботою 1,5 млрд. селян, які є членами дрібних селянських господарств [14].

Іншими словами, селянські господарства на сьогодні виступають важливим джерелом світового економічного зростання і скорочення бідності в сільських регіонах світу. Зазначена обставина заставляє звернути увагу на співвідношення домогосподарств населення і особистих селянських господарств у їх складі. Якщо в першому випадку мова йде про спільне сімейне господарство, що має спільні витрати на його утримання (забезпечення), то в другому – особисте селянське господарство, це таке, що

замінює виробничу діяльність та створює нову додаткову вартість. Саме ця ознака, на наш погляд, лежить в основі виділення домогосподарств населення суб'єктом макроекономіки, а сутність господарств населення – суб'єктами аграрної економіки. Більш детально, домогосподарства населення мають за мету продукування відтворення робочої сили і особистості в сільській місцевості, а функціонування господарств населення є засобом досягнення більш широкого призначення діяльності домогосподарств [20,21,22].

Дослідники справедливо наголошують на «двоїстості» господарств населення в сімейній економіці в залежності від масштабів виробництва продовольчої продукції. В одному випадку об'єми виробництва задовольняють потреби сім'ї і не більше того, в іншому – об'єми виробництва продовольчої продукції є більшими за потреби і перетворюються в товарну продукцію. Більш детальну регламентацію діяльності господарств населення пропонують нам сучасні українські вчені. Так, І. В. Свиноус виділяє серед них споживчі, змішані і підприємницькі [23]. До споживчих він відносить такі господарства населення в яких частина надходжень від сільського господарства у валовому сукупному доході сім'ї складає 30% і менше. до змішаних – де вона складає від 30 до 70%, і до третьої групи – 70% і більше. Зазначена диференціація господарств населення свідчить про те, що частина господарств населення, точніше, особисті селянські господарства, не відповідають формальному статусу таких, котрі здійснюють господарську діяльність тільки з метою задоволення особистих споживчих потреб, насправді вони займаються підприємницькою діяльністю з метою отримання прибутку. Цю закономірність підкреслюють у своїх дослідженнях Л. Ю.Мельник і П. Макаренко, які вважають, що частина особистих селянських господарств фактично належать до малого бізнесу і мають на сьогодні можливість збільшувати свою товарність за рахунок розширення земельних паїв [24].

Існують і інші, більш детальні характеристики дослідженої тематики. Зокрема Х.Холі вважає домашнє господарство формою організації

споживання продукції і послуг, а особисте селянське господарство – формою виробництва продуктів і доходу [40]. Інший дослідник І. Х. Райг зауважує, що у випадку, коли на присадибній ділянці не вирощують сільськогосподарські культури, а використовують її для декоративного садівництва, то особисте селянське господарство належить до домашнього господарства [37].

На державному рівні також не існує єдиного узгодженого трактування понятійного змісту господарств населення.

Ряд інших відомих вчених [25, 26, 27, 28, 29, 30] також підтверджують таке твердження, називаючи особливу форму підприємницької діяльності особистих селянських господарств фермерськими господарствами споживчого типу.

Сприймаючи дане твердження як доконаний факт, можна навести новий зміст поняття домогосподарства населення: це такі господарства сімейного типу, що здійснюють сільськогосподарську діяльність, як з метою забезпечення власних потреб в предметах харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. В цьому зв'язку доречним є визначитися з доцільністю розгляду даної форми господарювання в існуючій моделі розвитку аграрної економіки. Звичайно, переваги крупномасштабного аграрного виробництва, де застосовуються новітні технічні засоби і технології, усі елементи ринкової інфраструктури, помножені на масштаби використання земельних ресурсів, не визивають сумнівів ні в теоретиків, ні практиків. Справедливим також є висновок, що домогосподарства населення не витримують конкурентної боротьби з великотоварним виробництвом по сукупності показників ефективності.

В той же час науковці знаходять підґрунтя для захисту малого сільгосп-виробництва в аграрній сфері. В цьому плані слушним є зауваження М. П. Огановського, що ... дрібне господарство в порівнянні з середнім, а тим більше великим має на одиницю площі землі більші запаси праці, а тому за усіх інших рівних умов, його діяльність є більш інтенсивною [31]. Іншими

словами, індивідуальне селянське господарство (за інших рівних умов) розвиває максимум продуктивності землі, а середнє і велике – максимум продуктивності праці. Аргументом «живучості» господарств населення та є господарська практика, за якої сектор великих підприємницьких агроформувань залишає широке поле діяльності дрібним агробізнесовим господарством, які за даних умов можуть функціонувати рентабельно. Таким сферами сьогодні є більшість видів тваринництва, вирощування овочів, плодів і ягід, бджільництво тощо.

Доцільність існування домогосподарств населення можна підтвердити більш широким спектром узагальнень (рис 1.1.)

Рис 1.1. Напрями функціонування та розвитку домогосподарств населення

Зазначенні особливості функціонування господарств населення актуалізують проблематику їх ролі і значення в розвитку сільських територій.

Напрями діяльності домогосподарств населення ґрунтуються на науковій концепції їх багатофункціональності та теорії «самовиживання». Багатофункціональність наголошує на об'єктивному існуванні «незворотного» взаємозв'язку між різними функціями сільського господарства, які в сукупності забезпечують збереження традиційних знань і навичок при виробництві національних продуктів, технологій обробітку та охорони сільськогосподарських земель і досягнення гармонійної взаємодії з живою природою [рис.1.2]

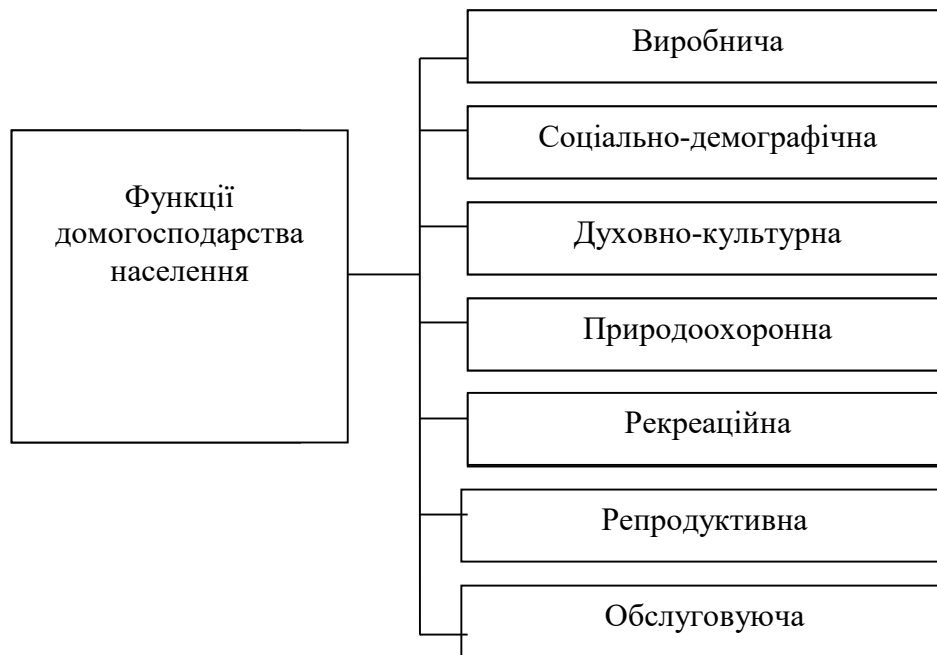

Рис 1.2. Функції домогосподарств населення в розвитку сільських територій

Наведемо їх коротку характеристику. Сутність виробничої функції полягає в задоволенні потреб суспільства в певних видах продовольчої продукції та сільськогосподарській сировині для переробної промисловості. Сюди можна віднести також відповідні товари і послуги для інших галузей економічної діяльності.

Соціально-демографічна функція реалізується у підтримці поселенської мережі в сільській місцевості, селовідтворенні та формуванні трудового потенціалу як для самих населення пунктів, так і інших галузей національної економіки.

Здійснення духовно-культурної функції полягає в створенні домогосподарствами населення духовних цінностей, збереженні національно-культурних традицій, охороні пам'яток культури та національної історії в сільській місцевості.

Природоохоронна функція домогосподарств реалізується в напрямках підтримки екологічної рівноваги на великих сільських територіях, охороні природних ландшафтів, утримуванні заповідників, заказників, національних парків тощо.

Зміст рекреаційної функції полягає в забезпеченні розвитку сфери оздоровлення та відпочинку населення сільських територій.

Репродуктивна спрямованість домогосподарств населення реалізується в можливостях і бажанні забезпечити відтворення населення на селі як людського потенціалу сільських територій, так і розширення можливостей господарювання по вибраних напрямках діяльності на перспективу.

Обслуговуючу функцію домогосподарств населення слід розуміти як можливість утримання у відповідному порядку наявних інженерних комунікацій і споруд, сприяння дотриманню відповідними державними органами безпеки на визначених сільських територіях.

Туристичне обслуговування також можна виділити як функцію для домогосподарств населення, яка з'явилася порівняно недавно у зв'язку із масовим розвитком зеленого туризму.

Поділ функцій домогосподарств є дещо умовним, але для технологій дослідницьких дій цілком виправданим. Загальноекономічні функції в цілому плані розглядаються як такі, що відносяться більше до відома держави на визначеній сільській території. Держава зацікавлена, щоб сільські мешканці за рахунок власної праці на землі могли забезпечити себе продовольчими ресурсами, відтворювали сімейне виробництво і за цей рахунок утримували сільську мережу проживання. Надлишок продукції, що може бути реалізований посередницьким структурам, створює передумови формування сільського підприємництва.

Що стосується соціально-економічних функцій, то їх реалізація спрямована переважно на сільський розвиток, тобто, облаштування сільських територій. Об'єктивно кажучи, сукупність таких функцій в сільській місцевості не спроможна виконати ніяка інша організаційна форма господарської практики, включаючи і фермерські господарства.

Функціональна спрямованість домогосподарств населення в облаштуванні сільських територій не вирішує питання існування даної

форми господарювання в ринкових умовах, цьому сприяє концепція «самовиживання».

Теорія «самовиживання» ґрунтується на специфічних особливостях селянського укладу життя, який не піддається змінам на прикладі довгострокового періоду та здатен адаптуватися до любых умов негосподарської практики (Додаток А).

Змістовна характеристика теоретичних засад самовиживання вказує на можливості сільських домогосподарств адаптуватися до будь-яких умов. Цьому сприяє незначний обсяг виробництва та невисокий рівень механізації. Інша особливість полягає в тому, що суспільні взаємовідносини селянина знаходяться не у сфері виробничих, а в сфері соціально-психологічних відносин, де основу всьому складає відношення до землі. Даний примітивізм аграрно-виробничих відносин на селі слугує гарантом збереження традицій життєдіяльності в сільській місцевості, оскільки їм не загрожує конкуренція.

Формування дієвої політики держави стосовно дрібнотоварного сільського господарства натикається на ряд невирішених проблем методологічного характеру. Це доволі складна проблема, оскільки не відпрацьовано підходи до розмежування домогосподарств на такі, що працюють для задоволення власних потреб, і таких, які орієновані на отримання доходу від продажу власної продукції.

До невирішених слід також віднести обґрунтування місця і ролі домогосподарств населення в моделі розвитку аграрної економіки. Як завжди, в таких випадках існують діаметрально протилежні погляди або недостатньо визначені позиції.

Державна регуляторна політика визначає, що в аграрному секторі економіки усі форми господарювання є рівними і потребують рівноцінної підтримки і виконання. Практика свідчить про інше. За роки протікання трансформацій в АПК державні організаційні і економічні структури фактично створювали і надавали переваги крупнотоварним господарським формуванням. Подібну позицію підтримують і ряд відомих вчених-

аграрників. Так, О.Онищенко [8] вважає, що в сучасних економічних умовах домогосподарства населення некоректно відносити до стратегічних напрямів розвитку аграрної економіки. Інші науковці [24] стверджують «...що магістральний шлях розвитку господарств населення – це створення дрібнобізнесових господарств, які поступово трансформуються у фермерські господарства.

Еволюція сімейного типу господарювання в аграрній економічній системі продовжується і від розвитку державних інституцій та ринкового середовища залежить яких рис вона набере в найближчому і віддаленому майбутньому. На наш погляд, це той випадок, коли теорія йде за практикою, і від її результативності зможе обґрунтувати ті чи інші фундаментальні висновки. В цьому плані доречним було б навести сучасні форми державної підтримки аграрного виробництва, яка в тій чи іншій мірі стосується і дрібнотоварних агровиробників (рис 1.3).

Як видно із рис 1.3, вони не систематизовані конкретно до форм господарства, а також не універсальні для застосування.

В рамках досліджуваної тематики важливим є визначитися із змістом термінологічних понять тих чи інших економічних категорій, в даному випадку йдеться про домогосподарства і особисті селянські господарства.

Свиноус І. В. пояснює різницю в змісті цих категорій так: «домашнє господарство охоплює головним чином сферу сім'ї, а особисте селянське господарство (ОСГ) – сферу сільськогосподарського виробництва; домашнім господарством займаються усі члени сім'ї, тоді як ОСГ – лише окремі члени сільської родини [12].

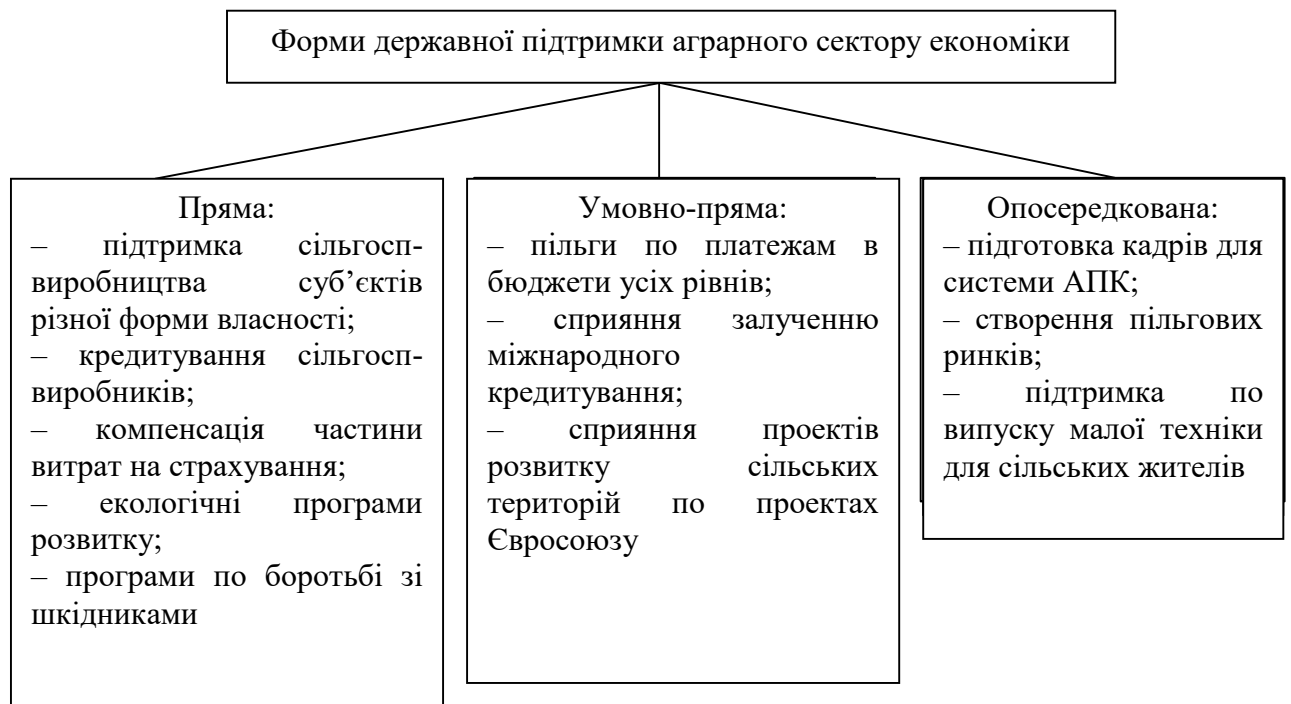

Рис 1.3. Форми державної підтримки аграрного сектору економіки

України

Змістовне наповнення цих дефініцій, мабуть, має цінність для теоретичних роздумів на дану проблематику, проте не є бездоганим з точки навіть формальної логіки. Ці категорії не можуть в принципі існувати окремо одна від одної. Вважаючи ОСГ категорією з більш вузькою по змісту від домогосподарства і такою, що органічно входить як складова частина в більш широкий зміст господарств населення, вона не може функціонувати ізольовано від них. З іншою сторони, якщо деякі члени домогосподарств займаються виробничою діяльністю, то їх продукція все рівно є доробком усієї сім'ї.

1.2. Закономірності, принципи та фактори обґрунтування доцільності функціонування малих господарюючих форм в сільській місцевості.

В науковій літературі, присвяченій напрямом трансформації аграрної економіки на перспективу, склалися діаметрально протилежні підходи щодо існування малих форм господарювання в аграрному виробництві. Ряд відомих вітчизняних вчених [1,2] скептично ставляться до існування в майбутньому господарств населення, аргументуючи це тим, що в розвиненій і соціально орієнтованій ринковій економіці ведення сільськогосподарського виробництва повинно здійснюватися великотоварними товаровиробниками на основі використання сучасних індустріальних технологій вирощування і переробки сільськогосподарської продукції. Правда існує і інша думка, в основному вчених аграрників, сутність якої полягає в твердженні, що особисті селянські господарства в складі домогосподарств населення спроможні ще довго зберігати своє значення в продовольчому забезпеченні потреб країни при умові створення державою сприятливих економічних умов для їх розвитку [3,4]. Такі неоднозначні судження потребують системного аналізу доцільності функціонування та здійснення господарської практики малих форм господарювання АПК з використанням наявного арсеналу економічної теорії та вітчизняної аграрної науки. Вихідним положенням дослідження цього питання є визначення і обґрунтування передумов існування домогосподарств населення в системі вже існуючих форм господарювання в АПК. Об'єктивний підхід дозволяє виокремити наступну низку важливих обставин (рис 1.5).

Рис 1.5. Об'єктивні передумови розвитку малих форм господарювання на селі

По-перше, збереження природних ландшафтів в сільській місцевості не забезпечує ні одна форма крупнотоварного виробництва, оскільки згідно з існуючою технологією великим товаровиробником потрібні великі масиви земельних угідь для використання сучасної техніки. Більш того, інтегровані структури АПК при масштабних виробництвах взагалі не звертають уваги на збереження раніше сформованих екосистем, можливі наслідки їх порушення та збереження довкілля як необхідної умови забезпечення проживання людей на визначеній території. Малі форми господарювання, в даному випадку господарства населення, оперують ручними знаряддями праці і здебільшого не претендують на масштабну механізацію обробітку ґрунту. Це пояснюється і тим, що вони вирощують великий асортимент продовольчої продукції в невеликих об'ємах, достатніх для забезпечення сімейних потреб.

По-друге, існує ряд специфічних особливостей технологій виробництва деякої продукції рослинництва і тваринництва (вирощування свиней, королів, бджільництво, квітникарство, овочі, фрукти, ягоди), яка взагалі передбачає застосування значних затрат ручної праці і не потребує

впровадження механізованих процесів. До цього слід додати ту обставину, що ці виробництва в господарствах населення є невеликими за об'ємами і здебільшого входять в практику господарювання селян попередніх поколінь.

По-третє, в господарствах населення присутнє поєднання власника і менеджера в одній особі, з однієї сторони, і власника засобів виробництва і створеного продукту, з іншої. Ця особливість дозволяє найбільш повно, сумлінно і творчо ставитися до хліборобської праці на відміну від найманих працівників сфери АПК. На практиці, як правило, селянин раціоналізує свою виробничо-господарську діяльність в засобах, методах, строках проведення робіт, виходячи із зміни обставин та дбає про збереження родючості землі. Така риса у найманого працівника є відсутньою, оскільки в своїй роботі він керується здебільшого вказівками керівництва.

По-четверте, як відзначають спеціалісти [1,2,с.150], селянин – землероб взагалі суттєво відрізняється від найманого працівника природою відношення до хліборобської праці. Якщо найманому працівнику можна «приписати» несерйозне відношення до праці, невисоку до неї мотивацію, а також прояви заробітку обманним шляхом чи приписками, то для селянина, що працює на власній землі, такі заходи просто неетичні, він працює в любую погоду, а також і у вихідні дні, коли, на його думку, це потрібно. Можливо, по цій причині у вітчизняній практиці і за кордоном малі господарські форми в сільському господарстві дуже рідко і досить мало залучають робочу силу зі сторони.

По-п'яте, чинне законодавство України взагалі обмежує домогосподарства населення порогом землеволодіння в 2 га, орієнтуючи їх на ще не визначену структуру виробництва в рамках сільського укладу життя. Це передбачає також дотримання вже традиційно сформованих елементів життєдіяльності домашнього господарства, таких як дім, садок, зелені мережі, допоміжні будівлі для утримання худоби, птиці. Вказана особливість вимагає від селянина відповідної культури землекористування, збереження природного середовища від забруднення тощо, оскільки в цих

умовах проживає він сам і його сім'я. На відміну від цього крупні товаровиробники часто нехтують дотриманням екологічних норм в погоні за прибутком і небажанням вкладати кошти як у природоохоронні заходи, так і відновлення якості земельних ресурсів.

По-шосте, наявність приватної садиби, землі, господарства взагалі визначають потребу селянина проживати в сільській місцевості. Дана обставина визначає зміст його життя на даній території, а наявність засобів існування фактично нівелює можливі міграційні процеси за виключенням молоді, що є загальносвітовим процесом урбанізації. Утримання сільських мешканців в місцях їх народження і проживання слід віднести до національних інтересів в сфері безпеки, оскільки не можна допускати обезлюднення сільських територій і деградації сільської культури, звичаїв, традицій, які визначають самоідентичність українського народу.

По-сьоме, ведення селянського господарства є основним мотивом і засобом працевлаштування в сільській місцевості, оскільки низькокваліфікована і фактично відпрацьована робоча сила технологічно орієнтованим крупнотоварним виробництвом здебільшого не потрібна. З іншої сторони, не існує іншого способу забезпечення зайнятості сільського населення при існуючих темпах росту аграрного бізнесу, заснованого на новітніх технологіях ведення аграрного виробництва. Існуюча самозайнятість сільських мешканців на практиці суттєво знижує навантаження на державні структури зайнятості і суттєво зменшує витрати по безробіттю на селі, це визнає переважна більшість науковців аграрної сфери.

Визначенні передумови (рис 1.5) не переліковують всього спектру особливостей і ролі домогосподарства населення в сільській місцевості. Реальні перспективи їх доцільності криються в захисті продуктів харчування від зростаючого напливу генетично-модифікованих органів, можливості вирощування продовольства на основі використання ядохімікатів у тій чи іншій формі, що, в свою чергу, породжує бажання самозабезпечення

продуктами харчування за рахунок їх власного виробництва. Окрім передумов, існує ціла група факторів, які обмежують розвиток сільських територій (Додаток Б).

Об'єктивні передумови існування малих форм господарювання на селі ґрунтуються на теорії поліформічності економічних систем, тобто багатоформності селянської діяльності, яка проявляється в адаптивності до швидкозмінних економічних умов, дотриманні історизму в сільському розвитку (наслідування форм господарювання) та творчих здібностях (підходах) до використання вже апробованих методах господарювання.

Методологія дослідження малих форм господарювання передбачає врахування дії економічних законів розвитку, які впливають на характер функціонування будь-якої економічної категорії, включаючи і домогосподарства населення. Детальний аналіз сукупностей впливу економічних законів на об'єкт дослідження дозволяє виокремити найголовніші із них. Це можуть бути наступні закони: сталого розвитку економічних систем, ефективності суспільного виробництва, попиту і пропозиції, адекватності виробничих відносин характеру і рівню продуктивних сил, спеціалізації виробництва. Зокрема, закон сталого розвитку економічних систем вимагає створення та підтримання таких умов господарської практики, які забезпечують ефективне використання природно-ресурсного потенціалу сільських територій, соціальне і екологічне спрямування виробничо-господарської діяльності в них. Закон спеціалізації виробництва в сільських територіях спрямовує на діяльність малих форм господарювання стосовно раціоналізації організаційних форм та напрямів господарської практики. Іншими словами, в сільській місцевості доцільним є виробництво того асортименту продовольчої продукції, яка є необхідною і вигідною для даного працівника і його сім'ї. Дію закону ефективності суспільного виробництва слід розуміти як досягнення вигоди (прибутку) від господарської діяльності, в іншому випадку вона втрачає свій сенс. Закон співвідношення попиту і пропозиції орієнтує домогосподарства населення на

виробництво товарної сільськогосподарської продукції, яка може мати споживчий попит на продовольчих ринках.

Дія зазначених законів при проектуванні їх впливу на діяльність домогосподарств населення проявляється через стійкі закономірності, які теж є об'єктивними, оскільки через них реалізуються вимоги тих же економічних законів. У відповідності до визначених законів закономірностями, що характеризують процеси відтворення малих форм господарювання на селі можуть бути: просторова орієнтація сільських територій; доцільність існування малих форм господарювання на селі; територіальна спеціалізація виробничо-господарської діяльності малих форм господарювання; державне регулювання сільського розвитку.

Зазначені вимоги економічних законів і проявів у вигляді стійких закономірностей реалізуються в дослідженнях через дотримання наукових принципів, тобто певних правил і наукових положень дотримання вимог господарської практики. Вітчизняна наука напрацювала сукупність загальних принципів як керівних ідей по дотриманню правил функціонування національної економіки взагалі і аграрної зокрема. Крім того, по відношенню до об'єкта дослідження можна виділити принципи, що визначають його специфічність і відмінність від інших, тобто вони визначають напрями діяльності і їх обмеження тільки для домогосподарств населення і ні для кого іншого. В діяльності господарств населення слід керуватися як загальними, так і спеціальними принципами.

У першому випадку особливе значення має дотримання комплексності економічного розвитку, в рамках якої здійснюється збалансування пропорцій виробництва з іншими суб'єктами аграрної системи та потребами аграрного ринку, досягнення відповідності об'ємів виробництва продовольства в сільських територіях з наявним природно-ресурсним потенціалом. Комплексність вимагає суворого дотримання природокористування, відновлення родючості земельних ресурсів та забезпечення потреб переробки сільськогосподарської продукції з її потужностями.

Принцип цілісності означає, що будь-яка господарська система (в даному випадку домогосподарства населення) є стійкою до розпаду і має багатофункціональні зв'язки з навколишнім середовищем, її існування взаємообумовлене і взаємозв'язане за функціонально-компонентною і структурно-галузевою ознакою. В технологічному плані аграрно-орієнтована мала форма господарювання спочатку формується, потім розпочинає функціонувати (в формі самоуправління і саморозвитку), набуває ознак стабільності і поетапно переходить в стійку цілісність.

Принцип історизму адресує нас до витоків еволюції селянства як складової частини багатокладної аграрної економіки і його трансформацію в сучасні економічні реалії.

Принцип ефективності передбачає вибір такого варіанту ведення селянських господарств, який найбільше відповідає цілям і можливостям їх функціонування при існуючих обмеженнях розвитку. Принцип адаптивності спонукає прилаштування малих форм господарювання на селі до зміни умов господарювання в рамках трансформації суспільних відносин в країні.

Дані принципи загального порядку характеризують здебільшого вимоги до протікання процесів господарювання домогосподарств населення, проте існує і група принципів спеціального застосування, які є актуальними щодо організації господарюючих форм на селі (рис. 1.6).

Їх виокремлення є доволі нелегким заняттям, оскільки існує можливість семантичної плутанини при характеристиці близьких по змісту економічних явищ. В нашому розумінні, спеціальними принципами слід вважати наступні: принцип пріоритетності державного регулювання аграрних відносин в малих формах господарювання по відношенню до інших; принцип оцінки перспектив малих форм господарювання в моделі розвитку аграрної економіки; принцип збереження хліборобської культури в господарствах населення; принцип розширеного відтворення виробничо-господарської діяльності на селі; принцип збереження і примноження селоутворюючої інфраструктури.

Рис. 1.6 Специфічні принципи організації та дотримання функціонування малих форм господарювання на селі

Основою самозбереження домогосподарств населення виступає висока інтенсивність ручної праці, на що не спроможна будь-яка інша аграрна система. Питання живучості такої форми господарювання практики на селі є відкритим, оскільки існуючі економічні теорії на сьогодні не дають однозначного висновку її підтвердження чи відхилення.

Стимулюючі чинники	Стримуючі чинники
Чинники економічного змісту	
1. Бажання підвищити виробничо-господарську діяльність 2. Розвиток ринкового середовища і попиту на продовольчу продукцію 3. Бажання проживати в сільській місцевості і ефективно господарювати 4. Наявність державної підтримки сільського розвитку	1. Наявність протиріч між формами господарювання в аграрному виробництві 2. Цінові протиріччя на продукцію аграрного виробництва і продукцію матеріально-технічного забезпечення 3. Відсутність системи інноваційного забезпечення малих товаровиробників в АПК
Технічні чинники	
Можливість впровадження нових технологій обробітку ґрунту за рахунок придбання високопродуктивної техніки	Проведення руйнації мілкоукладного напрямку розвитку сільського господарства
Технологічні чинники	
Зростання частки нових технологій по виробництву сільськогосподарської продукції, її зберігання й переробці	Старіння технологічної бази, відсутність елітного насіння, дієвої селекційної і племінної роботи

Рис 1.10. Зміст чинників впливу на домогосподарства населення в умовах ринку

РОЗДІЛ 2.

ПАРАМЕТРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНОГО РОЗИТКУ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Еволюція форм господарювання на селі та територіях виживання

У сучасний період економічного розвитку в аграрному секторі України відбуваються системні трансформаційні зміни. Їх характер проявляється у формуванні багатокладної аграрної економіки та особливостей ринкових відносин між суб'єктами господарської практики. В цьому плані йдуть зміни в стереотипах визнання існуючих видів аграрних господарств і особистого сектору, що склалися раніше. Справа в тому, що селянство, як соціальна група, характеризується, на відміну від інших суспільних груп, наявністю земельної ділянки, на якій вирощуються сільськогосподарські культури з метою задоволення власних потреб у харчуванні. Основу селянських господарств становить садиба селянина з усіма господарськими будівлями і спорудами, а також земельна ділянка, худоба і птиця, які утримуються в господарстві. Така базова структура селянства виникла в далекі часи і має тенденцію до розвитку в ринкових умовах. Історичну класифікацію селянства за змістом функціонування можна представити триєдиною моделлю (рис 2.1).

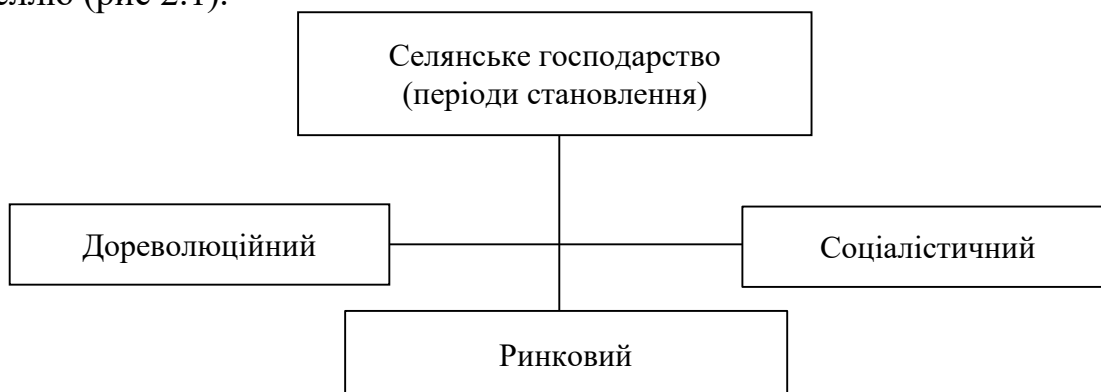

Рис. 2.1.Періодизація еволюції селянських господарств

Родове коріння господарств населення прослідковується в низці

досліджень вітчизняних науковців. Так, видатний російський вчений О. Чаянов, який ґрунтовно досліджував селянські сімейні господарства пореформеного періоду (мається на увазі реформа 1861 р.), вважав, що їх джерела висвітлені ще в «Домострої Сильвестра (XVI ст.)». У цій роботі сім'я розглядається як цілісний господарський організм у всіх його економічних, демографічних і соціальних проявах [88]. Сучасні українські вчені (Л.Ю. Мельник, Л.Л. Мельник) відзначають схожість ОПГ за соціалізму з натуральними господарствами селян-кріпаків часів феодалізму щодо їхньої ролі у забезпеченні відтворення робочої сили [89]. На думку Л. Ю. Мельника і П.М. Макаренка підсобні господарства слугують додатковим джерелом відтворення життя працівників сільського господарства та членів їх родин, а в деяких випадках і повністю задовольняються потреби сільських мешканців [90].

Про спорідненість господарств населення як еволюційної форми сімейного господарювання в сучасному аграрному секторі з класичними селянськими господарствами епохи зародження капіталізму свідчить ряд характерних рис, які відзначають в цих господарствах ще дослідники початку ХХ ст. і які збереглися до сьогодні. Насамперед це стосується мети (мотивації) діяльності селянських господарств. Як зазначав свого часу С. Маслов, такою метою є задоволення потреб сім'ї землероба. Ця ознака є основою для визначення селянського трудового господарства [91]. Фактично подібний висновок зробив і П. Лященко вважаючи, що матеріальне забезпечення особистих життєвих потреб є основним мотиваційним мотивом появи і функціонування малих форм організації праці на селі [92]. Він також підкреслював, що в поняття селянського господарства входить лише, використання власних робочих сил, а категорії прибутку, капіталу сюди не входить.

У період ринкових трансформацій системи АПК виникла нова потреба в ідентифікації малих господарюючих суб'єктів. Так, згідно ст.5 Закону України «Про особисте селянське господарство», визначено, що розмір їх

земельної ділянки не може перевищувати 2 га, проте він може бути збільшений за рахунок паїв, які надані в тимчасове користування [3]. Враховуючи той факт, що в деяких регіонах України розмір земельного паю може складати від 6-ти до 8-ми га, то максимальна площа земельної ділянки особистого селянського господарства може сягати 10 га. Незважаючи на це (коли земельна площа перевищує 2 га і більше), доходи селянських господарств від вирощеної сільськогосподарської продукції не оподатковуються. Іншими словами, до оподаткування доходу не належать доходи від продажу сільськогосподарської продукції, вирощуваної на земельних ділянках, наданих для ведення особистого селянського господарства [95]. Довідкове: структура розпайованих земель за способами їх використання представлено на рис 2.2.

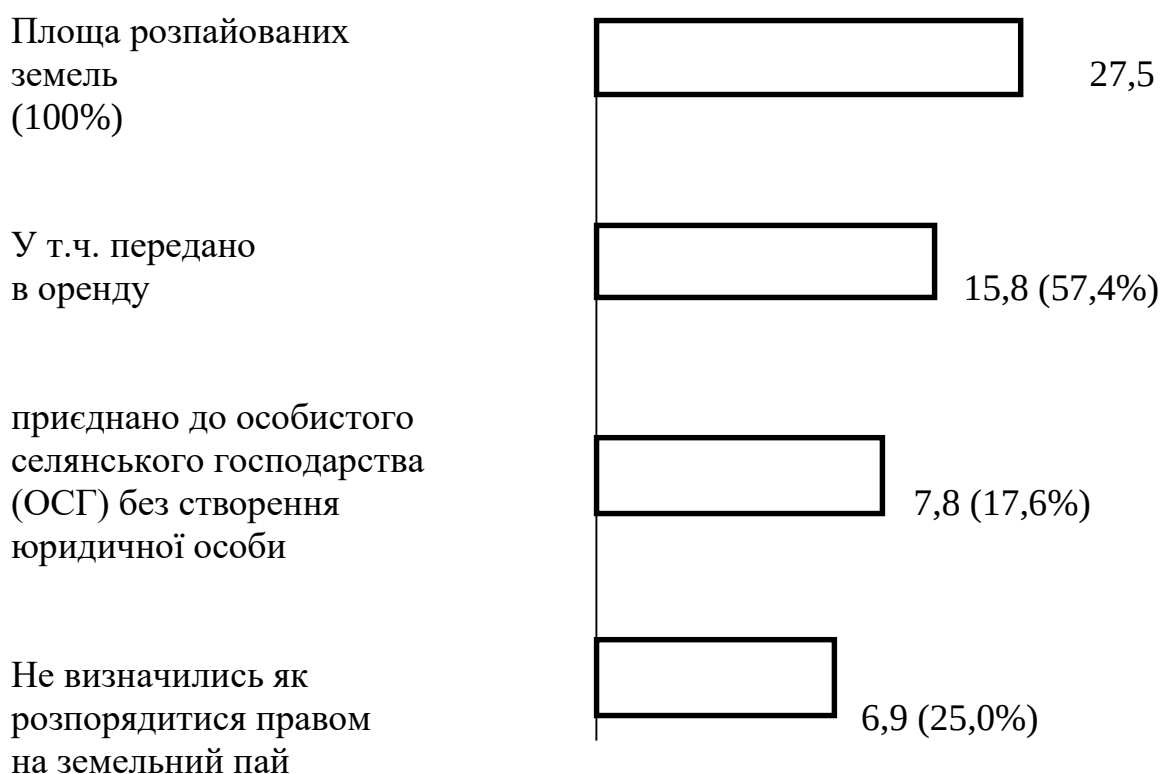

Рис. 2.2. Структура розпайованих земель за способами їх використання, 2018 р. (млн. га/%)

На початку 1990-х років сільський розвиток був одним із

найактуальніших аспектів політики держави, про що свідчить факт прийняття у 1990-му році Верховною Радою України першого скликання Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві». В преамбулі цього закону зазначалося, що пріоритетність розвитку села та АПК об'єктивно випливає з виняткової значущості та незамінності продукції, яка виробляється у сільському господарстві; у життєдіяльності людини і суспільства; з потреби відродження селянина, як господаря землі, носія моралі та національної культури. Отже, йшлося практично про визнання багатофункціональності аграрного сектору та села, їхньої визначальної ролі у продукуванні унікальних суспільних благ, а не лише певних товарів.

У перші роки після прийняття цього закону, а також Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015-го року» здійснювалися енергійні спроби реалізації тих програмних положень і заходів, які були спрямовані на розвиток села як сприятливого середовища для трудової діяльності й проживання людей, подолання негативних демографічних процесів тощо. Проте в цей же період поступово йшло «звуження» напрямів і засобів аграрної політики за рахунок формування думки про неефективного власника землі (малися на увазі дрібні форми господарювання в сільській місцевості). Згодом це переросло в практичну площину аграрної політики, спрямованої на «звільнення» сільськогосподарських товаровиробників від соціальних функцій, притаманних їм у планово-директивній економіці [4].

Методологічною основою здійснення даного порівняльного аналізу слугує науковий підхід, викладений в публікаціях Кропивка М. М., де розрахункова частина викладена на реальних даних регіональних економічних систем і форм господарювання АПК в них [98].

Результати порівняльного аналізу виробництва валової продукції рослинництва на 1га сільськогосподарських угідь селянськими господарствами і сільськогосподарськими підприємствами за 1980-2018 рр.

представлені у вигляді табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Порівняльний аналіз виробництва валової продукції рослинництва на 1 га
сільгоспугідь, грн.

Показник	1980 р.	1990 р.	2000 р.	2018 р.	2018 р. до 2000 р., у %
Селянські господарства (СГ)	2080,5	2240,8	4542,2	8252,8	152,0
Сільськогосподарські підприємства (СГП)	380,6	480,3	1335,5	7080,0	552,9
Відношення СГ до СГП, разів	5,6	4,9	3,8	1,15	X

Джерело: в порівняльних цінах 1996 та 2010 рр. на основі даних Держкомстату України.

Із даної таблиці випливає, що у дореформений період (до 1990 року) виробництво валової продукції рослинництва в селянських господарствах було у понад 4 рази вищим, ніж у сільськогосподарських підприємствах.

В період системних трансформацій в сфері АПК (2000р.) різниця у продуктивності рослинництва у селянських господарствах і сільськогосподарських підприємствах суттєво зменшувалась до 3,8 рази.

2.2. Зміст та тенденції економічного відтворення в сільській економіці

Характеризуючи сучасний стан розвитку сільської економіки, слід зазначити, що основним напрямком її функціонування є агропромислове виробництво. Серед форм господарювання на селі зараз, як і раніше, займають особисті селянські господарства (ОСГ). Станом на 1 січня 2018 року їхня кількість становила 4,1 млн. од., площа землі в користуванні – 6294,4 тис. га і 2,9 млн. чол. із них на сьогодні ще утримують худобу і птицю. Середній розмір земельної ділянки ОСГ складає 1,5га, а технічна оснащеність 70% від потреби.

Внесок особистих селянських господарств в загальних об'ємах

товарної продукції АПК наглядно демонструє табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Валова продукція сільського господарства за основними групами
товаровиробників у 2018 році

Показники	Валова продукція		У тому числі			
			Рослинництво		Тваринництво	
	млн. грн	У % до підсумку	млн. грн	у % до підсумку	млн. грн	у % до підсумку
Усі категорії населення	223254,8	100,0	149233,4	100,0	74021,4	100,0
Сільськогосподарські підприємства	113082,3	50,7	82130,2	55,0	30952,1	41,8
У тому числі: державні с/г підприємства	2176,8	1,0	1638,5	1,1	538,3	0,7
недержавні с/г підприємства	110905,5	49,7	80491,7	53,9	30413,8	41,1
з них: фермерські господарства	14111,1	6,3	12843,1	8,6	1268	1,7
господарства населення	100172,5	49,3	67103,2	45	43069	58,2

Джерело: Статистичний бюлетень Державної служби статистики України за 2018 рік.

Як видно із таблиці 2.4., частка продукції АПК, виробленої особистими селянськими господарствами, сягає 49,3%, в тому числі: рослинництва – 45% і тваринництва 58,2%.

З іншої сторони, як засвідчує Державна служба статистики України, в останні роки особисті селянські господарства стабільно виробляють понад 90% картоплі, 86% - овочів, майже 80% - молока, більше 75% - яловичини і близько 60% свинини. Слід звернути увагу, що це найбільш трудомістка і вибаглива складова аграрного виробництва, яку крупні товаровиробники виконувати не хочуть через її низьку прибутковість.

Характерною особливістю сільськогосподарської діяльності селянських господарств є те, що їх продукція через статус неприбутковості не реєструється як товарна, проте враховується в узагальнених показниках аграрного виробництва.

Визначаючи як домінуючу форму господарювання ОСГ в сільській економіці, слід зазначити, що їх вплив на економічний розвиток територій

поступово знижується (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Економічні показники суб'єктів підприємництва в Україні

Показники	2005 р.	2015 р.	2018 р.	2018 р. до 2005 р., +/-
Валова продукція, вироблена підприємствами в % від загального обсягу	40,5	48,3	56,1	15,6
В т. ч. фермерськими господарствами	4,2	5,0	7,8	3,6
В т. ч. продукція, вироблена особистими селянськими господарствами	59,5	51,7	49,3	-10,2
Прибуток від реалізації с/г продукції, млн. грн.	12530,2	12750,5	87666	87787

Джерело: Державна служба статистики України

Цьому сприяє неоднозначні впливи факторів позитивного і негативного змісту на характер економічного відтворення в сільських територіях.

Вплив і значення цих факторів потребує детального розгляду. Зокрема, до негативних тенденцій слід віднести загальне зменшення чисельності сільського населення (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Змістовна характеристика особистих селянських господарств

Показники	Роки					
	2005 р.	2010 р.	2012 р.	2014 р.	2018 р.	2019 р.
1. Загальна кількість господарств, тис. один.	4915,3	4540,4	4301,8	4241,6	4136,8	4108,4
З них:						
- господарства, які утримують с/г тварин;	3824,2	3267,2	3111,9	3044,7	2922,2	2811,4
- мають у приватній власності с/г техніку;	178,9	234,1	277,2	303,5	327,1	340,3
2. Площа земельних ділянок, тис. га	6760,1	6655,4	6501,0	6445,8	6296,5	6307,2
У тому числі:						
- для будівництва, обслуговування житлового будинку, господарських будівель;	834,6	871,4	828,7	820,7	805,1	803,1
- для ведення особистого селянського господарства;	3060,4	2873,9	2717,1	2692,0	2604,5	2603,3
- для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;	2796,2	2841,8	2884,1	2858,0	2820,2	2837,1

З них: взяті в оренду	387,2	350,2	337,3	318,1	312,1	315,9
3. Кількість сільськогосподарських тварин, голів:	3309,5	2454,2	2566,8	2519,7	2177,3	2020,6
- великої рогатої худоби;	2351,8	1727,3	1655,5	1624,7	1494,5	13790,2
в т. ч.: Корів свиней	3509,4	3319,3	3031,3	3049,0	2771,8	2615,3

Джерело: сільське господарство України.

Як видно із таблиці 2.6., загальна кількість особистих селянських господарств має тенденцію до зменшення. Відповідно і зменшується кількість сільськогосподарських тварин на утриманні, площа земельних ділянок під забезпечення продовольством, кількість сільськогосподарських тварин, включаючи і корів, і свиней. В перерахунку на одне господарство на сьогодні приходить 1,54 га загальної земельної площі, в тому числі для ведення особистого селянського господарства 0,63 га. Кількість корів на одне господарство складає 0,53 і свиней 0,64, тобто половина із наявних домогосподарств має 1-ну корову і свиню.

Аналіз структури сукупних ресурсів вказує на їх зростання до 5231 грн., на місяць проти 3481,0 грн. у 2010 році. При цьому воно забезпечується в основному грошовими переказами із-за кордону і стимулює зростання вартості продовольчої продукції, вирощуваної в рамках підсобного господарства.

Сукупні витрати особистих сільськогосподарських підприємств по структурі за період 2010-2015 років залишилися фактично без змін, є невелике зростання (до 3%) споживчих витрат, продукції харчування (на 2%) та електроенергію, газ та інше паливо (2,5%). В той же час аналіз вказує на зменшення витрат на зв'язок, освіту, відпочинок та неспоживчі сукупні витрати.

Аналіз динаміки виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в господарства наочно демонструє табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Динаміка основних видів сільськогосподарської продукції в господарствах

Види продукції	1990 р.	2015 р.	2020 р.	2020 р. до 1990 р.,%
Продукція рослинництва				
Зернові та зернобобові культури, тис. т	1445,2	4494,8	10186,4	У 7,0 разів більше
Цукрові буряки, тис. т	2,8	1604,5	950,6	У 330 разів більше
Соняшник, тис. т	16,8	450,7	1290,6	У 72 рази більше
Картопля, тис. т	11,9	20,6	20,7	-
Овочі та баштанні культури, тис. т	1794,3	4835,0	8230,0	430
Плоди та ягоди, тис. т	1554,6	1218,5	1505	100
Продукція тваринництва				
М'ясо (у забійній вазі) тис. т	1258,8	1264,7	850	69,1
Молоко, тис. т	5874,2	8989,2	9521,6	150,5
Яйця, млн. штук	6160,7	5831,3	6690	107,5
Вовна, тис. т	3,3	2,1	3,3	100,0
Мед, т	40021	4890,5	8025,4	2000

Джерело: складено за даними статистичного довідника «Сільське господарство України».

Як видно із даних таблиці 2.7. в рослинництві за роки переходу до ринкової економіки відбувся приріст виробництва в усіх галузях, окрім ягідництва та плодівництва. Більш розширено: виробництво картоплі, баштанних і овочевих культур у 2020 році збільшилося у порівнянні з 1990 роком у 1,5-4,5 рази, зерна і насіння соняшника – у 7-70 разів, а в буряківництві зростання збільшилось у 300 і більше разів, оскільки ця галузь для домогосподарств є новоствореною.

Іншою важливою характеристикою домогосподарств населення є аналіз структури посівних площ

Наявні відмінності у структурі посівних площ різних за розміром груп домогосподарств викладенні в табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Структура посівних площ у сільських домогосподарств у 2018 році., у %

Показник	Всі д-ва в середньому	У т. ч. домогосподарства з площею землі		
		До 0,5 га	0,51-1 га	понад 1 га

Площа всього	100	100	100	100
У тому числі:				
Зернові та зернобобові	48,9/100	20,6/100	32,3/100	57,2/100
Пшениця	36,7	13,6	28,2	39,2
Ячмінь	36,8	9,7	22,9	40,2
Кукурудза	18,7	66,5	38,6	13,2
Технічні культури	13,5/100	0,9/100	1,1/100	18,6/100
Цукровий буряк	3,6	5,5	31,0	3,2
Соняшник	89,3	94,2	68,6	89,5
Картопля	15,7	46,5	30,7	7,2
Овочі відкритого ґрунту і баштанні	4,6	15,2	6,6	2,5
Кормові культури	17,3	16,8	29,3	14,5
Частина незадіяної ріллі під урожай 2015 року	10,8	4,6	5,8	12,6

Джерело: дані Держкомстату України за відповідні роки.

Із даної таблиці видно, що у невеликих домогосподарствах (0,5 га) практично половину посівів (46,5%) займає картопля, за нею йдуть зернові з домінуванням кукурудзи і кормових культур. В групі цих господарств зосереджено виробництво овочів, яке відноситься до трудомісткого і яким не займаються по цій причині крупнотоварні виробники.

Домогосподарства середнього розміру (від 0,5 до 1,0 га) характеризуються приблизно рівними пропорціями земельних площ, які відводяться під картоплю, зернові і кормові культури. Ця група селянських господарств загалом притримується традиційно збалансованого виробництва як продукції рослинництва, так і тваринництва.

Незворотність сільського укладу життя на основі здійснення сільськогосподарського виробництва не виникає сумнівів, проте існують істотні проблеми соціального розвитку на селі, які потребують термінового вирішення (табл. 2.9).

По великому рахунку ці проблеми відносяться до державного регулювання сільської проблематики, проте багато в чому це залежить від активності самих мешканців села. Для прикладу наведемо результати вибіркового опитування жителів сільського місцевості одного із адміністративних районів Вінницької області.

Таблиця 2.9

Проблемні питання соціального розвитку сільських територій

Назва	Сутність проблем
Обезлюднення територій	Третина сіл знаходиться за межею самовідтворення, щороку втрачається більше 20 сіл
Ріст безробіття та міграції населення	Рівень безробіття в сільській місцевості становить близько 8% від чисельності населення. За кордонами України на сьогодні перебуває більше 7 млн. українців переважно сільського населення
Низький рівень оплати праці	Середня місячна оплата праці 1-го працівника сільського господарства становить близько 2000 грн. В структурі грошових доходів домогосподарств заробітна плата становить 43,8%
Зростання бідності більшості сільського населення	У домогосподарствах 58% сімейного бюджету витрачається на продовольства. Рівень душевого, споживання харчових продуктів в порівнянні з науково обґрунтованими нормами в середньому становить 64%
Деградація сільської інфраструктури	Тільки 34% сіл забезпеченості дитячими, дошкільними установами, 44%- закладами клубного типу, 50% - фельдшерсько-акушерським пунктами. Щорічно закривається _____ сільських шкіл.

У Вінницькій області нараховується 630 сільських рад і 1340 сільських населених пунктів, при цьому 670 сіл (49%) залишаються поза впливом прямого управління. В цих умовах великого значення набуває роль місцевих неформальних лідерів, які спроможні самостійно організовувати населення на виконання функцій відтворення сільського розвитку.

РОЗДІЛ 3.

НАПРЯМИ ТА ЗМІСТ УДОСКОНАЛЕННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

3.1. Організаційно-економічне регулювання діяльності особистих селянських господарств в сільській місцевості

Трансформаційні процеси в аграрній сфері виробництва призвели до активізації прогресивних напрямів і форм організації діяльності усіх суб'єктів господарської практики АПК. Аграрний сектор економіки ще не вийшов із системної кризи і є неспроможним здійснювати розширене економічне відтворення на інноваційній основі. За цих умов гостро постає питання підвищення ефективності малих форм господарювання на селі як базового підґрунтя сільського розвитку. Питання механізації праці ОСГ, фінансування послуг і обробітку землі, з однієї сторони, а також ліквідація бідності на селі, з іншої, не можуть бути вирішені без достатньої державної підтримки і регулювання цих процесів [138,139,140,141,142].

Підставою для участі держави в розвитку сільських територій є п.10 Закону України «Про особисте селянське господарство», яким передбачено виділення коштів, на різноманітні програми державної підтримки виробництва встановленого асортименту продукції.

Зважаючи на те, що особисті селянські господарства є не тільки основним товаровиробником сільськогосподарської продукції, а й джерелом формування сімейного бюджету, центром зайнятості сільського населення і продуктивною силою облаштування сільських територій, вони мають стати основним об'єктом державної підтримки. Дану обставину можна викласти більш розлого.

По-перше, є підстави стверджувати, що в майбутньому депопуляційні тенденції в сільській місцевості зберуться, а то й будуть прогресувати. По-друге, буде збільшуватися продуктивність праці у великих і середніх

аграрних підприємствах по відношенню до селянських господарств. По-третє, старіння сільського населення і міграційні потоки економічно активного населення із сільської місцевості взагалі зменшують трудовий потенціал села, як кількісно, так і якісно [143,144,145,146,147].

Дана непроста ситуація вимагає від держави її органів управління шукати можливість зниження соціальної напруги на селі та утримання хоча б нинішньої стабілізації сільської економіки. Вирішення цих проблем вимагає системного підходу та комплексного характеру різнопланових дій (рис 3.1).

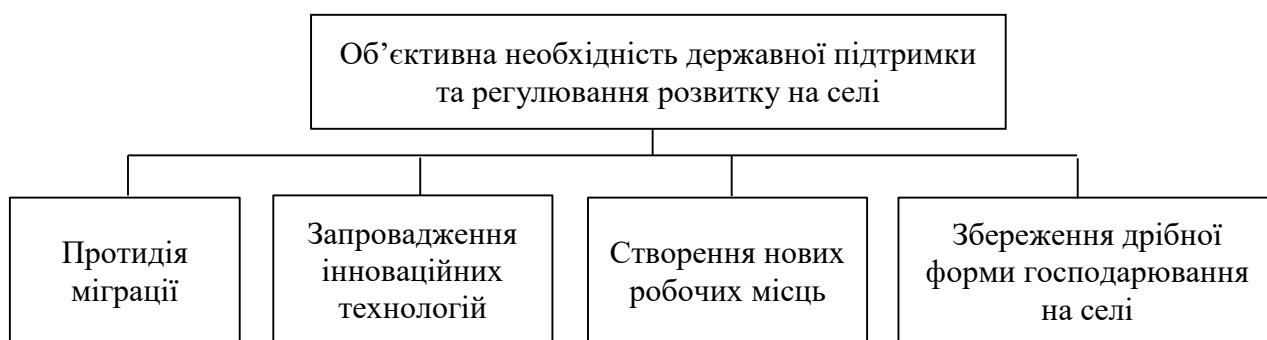

Рис 3.1. Об'єктивні передумови державної підтримки сільської економіки

Розглянемо ці передумови більш детально. По-перше, слід якось протидіяти неконтрольованим міграційним процесам. Справа в тому, що велике товарне виробництво руйнує існуючий устрій, заставляючи селян покидати місця історичної батьківщини. Щоб цього уникнути, слід створити в сільській місцевості нові робочі міста та розвинути побудову інфраструктури.

По-друге, це ініціювання створення інноваційних виробників у кожному населеному пункті. Нинішня модель аграрної економіки носить ресурсний характер, суть якої полягає у збільшенні об'ємів виробництва сільськогосподарської сировини і її продажу за кордоном. Це призводить до ситуації, коли тваринництво у нас взагалі збиткове, а продукцію рослинництва ми продаємо з низькою маржою, фактично по собівартості. Перехід до інноваційної економіки передбачає створення малих переробних підприємств у сільській місцевості, які будуть спроможні виробляти готову

до споживання продовольчу продукцію і, відповідно, експортувати не сировину, а товари.

По-третє, слід створити таку ситуацію, коли б сільські мешканці хотіли б самі створювати робочі місця, звичайно, при підтримці місцевих і державних органів влади.

По-четверте, слід прийти до прямої державної підтримки особистих селянських господарств, як це робиться в розвинених країнах світу. Підставою для цього слугують дві вагомі причини: особисті селянські господарства є стримуючим і стабілізуючим фактором недопущення негативних процесів в сільських територіях і друга – на сьогодні особисті селянські господарства виробляють половину всієї продукції, являючись по статусу «тіньовою» економікою. По великому рахунку регулювання розвитку особистого підсобного господарства полягає у створенні сприятливого соціального-економічного середовища на засадах непрямого управління поведінкою сільського мешканця. Арсенал засобів тут може бути різний (рис 3.2).

Рис 3.2. Напрями та засоби державного регулювання ОСГ

Одні науковці вважають, що повинні включати: створення необхідної нормативно-правової бази, заохочення кооперація, умови постачання

ресурсів, супровід ОСГ з боку місцевих органів влади і управління; інші [149,150,151] – наголошують на розробці різноманітних державних і регіональних програм сільського розвитку за рахунок державного їх фінансування.

Перший підхід має великі проблеми вирішення (звідки і за рахунок яких коштів основна маса ОСГ буде брати кредити). Враховуючи значну поляризацію ОСГ і різну матеріально-технічну базу, мабуть, слід погодитися з думкою, що основним напрямом державної підтримки ОСГ є їх фінансування через існуючі сільськогосподарські підприємства. Йдеться про виділення бюджетних коштів сільськогосподарським організаціям з урахуванням рівня інтеграції з ними ОСГ і обсягу виробленої продукції у разі підтримки сільськогосподарських підприємств. Це означає, що сільськогосподарським підприємствам необхідно виділяти кошти для компенсації вартості наданих послуг, мінеральних добрив і засобів захисту рослин, лізингу [152] техніки й худоби, зважаючи на такі ОСГ. Державна підтримка особистих селянських господарств повинна здійснюватися через Фонд розвитку фермерства і дрібних землевласників. При цьому, для поліпшення рівня життя, населення і стимулювання його трудової активності в приватному секторі державним владним структурам потрібно (рис 3.3). Запропоновані вище напрями державної підтримки і регулювання малих форм господарювання на селі по своїй сутності являють інструментарій реалізації державної політики стосовно села. Її реалізація об'єктивно вимагає формування органів державної виконавчої влади, для яких сільська місцевість входить до сфери їх відповідальності.

Напрями державної підтримки ОСГ

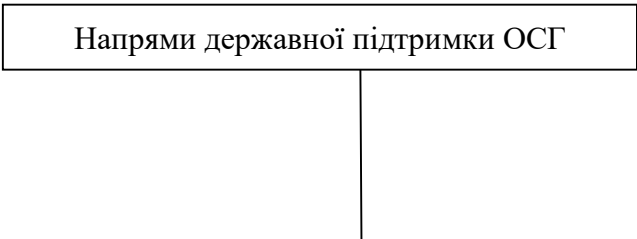

Рис 3.3. Напрями державного сприяння розвитку ОСГ

Джерело: Державна політика підтримки сільського розвитку

В цьому зв'язку для координації роботи з формування та реалізації національної політики у сфері розвитку села на засадах державно-приватного партнерства та практичної діяльності центральних органів влади з виконання своїх функцій в сільській місцевості є необхідність створення Державного агентства сільського розвитку як органу державної влади в структурі Кабінету Міністрів України (рис 3.4).

Зазначена структура потребує предметного коментаря. Так, на загальнодержавному рівні пропонується створити Державне агентство сільського розвитку як центральний орган державного регулювання сільських територій. Дане Агентство відноситься до структури Кабінету Міністрів України і є головним в реалізації державної політики на селі. У функції Агентства входить координація усіх державних органів виконавчої влади, для яких сільська місцевість є сферою їх діяльності. Важливість даного органу підкреслюється можливістю бюджетного фінансування (на конкурсних засадах) проектів сільського розвитку, здійснення консультативних функцій в цій сфері діяльності (включаючи формування

ініціативних груп в сільських громадах, навчання лідерів та сільських активістів.

Рис 3.4. Організаційне забезпечення соціально-економічної модернізації сільських територій

По-друге, Агентство сільського розвитку як центральний державний орган має створити робочий орган, який буде займатися виконавчою діяльністю прийнятих рішень. Очевидно, ним повинен стати Департамент сільського розвитку в структурі Міністерство. В даному випадку логічним було б змінити назву цього міністерства на Міністерство аграрної політики та сільського розвитку України.

По-третє, вертикальна структура регулювання розвитку сільських територій має добудовуватися і на регіональному та місцевому рівнях, у вигляді відповідних структур і виконавців в складі державних адміністрацій. В даному випадку логічно було б виділити у їх складі Представництва Агентства (рис 3.4). Такі Представництва повинні забезпечувати практичну реалізацію національної політики щодо розвитку села та координувати

роботу в цьому напрямі органів місцевої виконавчої влади. Районні Представництва мають укласти угоди-договори на освітньо консультативне обслуговування сільських територій, обслуговування сільських громад у вигляді консультативно-дорадчих служб, сприяти переходу сільських громад до самоуправління. Як результат, створюється можливість безпосереднього зв'язку центрального органу виконавчої влади з низовими-сільськими громадами в питаннях сільського розвитку. Пропонований підхід сприяє також формуванню нового інституційного середовища на селі, сприятливого для стабілізації і зростання сільської економіки.

На рис 3.5., в рамках модернізації регулювання розвитку сільських територій формування на рівні райдержадміністрації відповідних міжвідомчих комісії для акумуляції, розгляду та відбору проектів розвитку окремих територій у вигляді точок «зростання» чи «центрів розвитку».

Більш розлого і конкретно можливі проекти і напрями диверсифікації сільської економіки представлені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Оцінка можливих проектів диверсифікації сільської економіки

Напрями диверсифікації	Можливі переваги	Потреби в підтримці варіантів	Ефект	Можливі ризики
Вирощування для переробки на біопаливо енергетичних культур	Існує можливість використання порушених земель	Інвестиції на придбання необхідного обладнання	Збільшення виробництва біопалива	Проблеми збуту цього виду пального
Сільський туризм	Туристичні проекти на території Поділля	Кредитування сільської туристичної інфраструктури	Підвищення доходів та зайнятості сільських мешканців	Обмеження розвитку через бідність сільського населення
Переробка фруктів та овочів	Створення нових робочих місць	Інвестиції на придбання необхідного обладнання	Збільшення зайнятості	Обмежені можливості переробки
Розвиток тепличного господарства	Наявність природних умов і земельних ресурсів	Інвестиції та кредити	Збільшення зайнятості	Завеликий термін окупності
Сервісне обслуговування	Залучення додаткової робочої сили	Мікрокредити	Розвиток сфери послуг	Малокваліфікована робоча сила
Переробка молока і м'яса	Стимули для розведення худоби	Мікрокредити та інвестиції	Реалізація місцевих можливостей	Скорочення поголів'я ВРХ
Пошив одягу	Жіноча зайнятість	Мікрокредити	Підвищення жіночої зайнятості	Малоконкурентна продукція

Обслуговування земле виробництва	Нові робочі місця механізація виробничих процесів	Кредитування на придбання техніки	Підвищення зайнятості та культури замлевиробництва	Відсутність коштів на придбання таких послуг
Деградація	Збільшення робочих місць в несільськогосподарські й сфері	Інвестування соціальної інфраструктури та підприємств	Зайнятість, збільшення доходів сільських мешканців	Відсутність державної підтримки в розвитку інноваційних виробництв

У рамках диверсифікації сільської економіки вважається доцільним застосування органічного землеробства, яке може пристосувати аграрне виробництво до кліматичних змін і позитивного вплинути на соціально-економічний розвиток сільських територій. Позитивний ефект використання системи органічного землеробства полягає в тому, що при виробництві сертифікованої продукції ціни на неї майже удвічі вищі, ніж на звичайну продукцію сільського господарства. Це, в свою чергу, дає змогу підприємствам одержувати більші доходи й покривати витрати на виробництво навіть при нижчих урожаях.

Висновки

1. Встановлено, що домогосподарства населення являють собою двоєдину систему господарської практики: сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм і господарства населення. При цьому господарства населення виокремлюються в окрему категорію виробництв сільськогосподарської продукції, переважно в продовольчій продукції. На сьогодні господарства населення займають провідні позиції у суспільному секторі виробництва, їх частки продовольчої та тваринницької продукції сягає 55% валової продукції АПК. Крім того, ці господарства виконують ряд суспільних функцій по облаштуванню сільських територій, це: соціально-демографічна, духовно-культурна, природоохоронна, рекреаційна, репродуктивна та обслуговуюча. Двоїстість господарської практики в сільській економіці створює передумови, коли об'єми виробленої продовольчої продукції є більшими за потреби сімейного споживання, і вони перетворюються в товарну продукцію. З урахуванням такої діяльності до господарств населення відносяться господарства сімейного типу, які здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою забезпечення власних потреб у продуктах харчування, так і з метою виробництва товарної продукції.

2. Доведено об'єктивну необхідність функціонування домогосподарств населення як окремої організаційно-правової форми аграрного виробництва, оскільки їх існування спирається на наукову методологію дослідження.

Так, визначено об'єктивні передумови виникнення малих форм господарювання на селі, які ґрунтуються на теорії поліформічності економічних систем, тобто багатформності селянської діяльності, яка проявляється в адаптивності до швидкозмінних економічних умов дотримання історизму в сільському розвитку та творчих здібностях до використання вже апробованих методах господарювання. Крім того, наукова методологія дослідження даної економічної категорії передбачає врахування дії економічних законів розвитку та їх проявів у вигляді стійких

закономірностей. До основних законів ми відносимо наступні: сталого розвитку економічних систем, ефективності суспільного виробництва, співвідношення попиту і пропозицій, адекватність виробничих відносин характеру рівню продуктивних сил, спеціалізації виробництва. До стійких закономірностей як проявів економічних законів можна віднести: територіальну спеціалізацію виробничо-господарської діяльності, необхідність державного регулювання сільського розвитку та просторова організація сільськогосподарського виробництва.

Вимоги законів та їх закономірностей реалізовується в дослідженні через наукові принципи як керівні ідеї дотримання господарської практики. Це такі із них: пріоритетність регулювання аграрних відносин в малих формах господарювання по відношенню до інших; оцінка перспектив малих форм господарювання в моделі розвитку аграрної економіки; збереження хліборобської культури в господарствах населення; примноження селоутворюючої інфраструктури.

Змістовна методологія даного дослідження передбачає також врахування факторів організації домогосподарств населення та чинників впливу на розвиток малих форм господарювання на селі.

В окремому випадку виділяються стимулюючі і стримуючі чинники економічного, технічного і технологічного характеру, а в другому – структура факторів просторової організації і розміщення домогосподарств населення та фактори ринкового впливу на розвиток домогосподарств населення.

3. Систематизовано оцінку ефективності господарської практики господарств населення, яка включає в себе три основних складових аналізу: економічного потенціалу сільських територій, рівень розвитку соціальної сфери на селі та стан екологічної безпеки в локальних територіях. При цьому використовують методичний арсенал уже апробованих практикою оціночних складових:

- вартість валової (в порівняльних цінах) і товарної продукції сільського

господарства в розрахунку на 1-ну грн. виробничих витрат; 1 грн. доходів працівників, зайнятих в аграрній сфері; 1 грн. заробітної плати найманих працівників;

- облік виробничих витрат на 1 грн. валової продукції (у порівняльних цінах) і товарної (у діючих цінах) продукції сільського господарства;

- прибуток від аграрної діяльності в розрахунку на: 1 га сільгоспугідь; 100 або 1000 грн. основних виробничих засобів сільськогосподарського призначення; 1-ну грн. виробничих витрат; 1-ну грн. відпрацьовану в сільському господарстві; 1-го працівника, зайнятого в аграрній сфері виробництва.

Комплексний підхід до оцінки стану і розвитку сільських територій включає в себе ряд показників по напрямках: оцінка сільської інфраструктури; оцінка людського потенціалу; оцінка ефективності ведення сільського господарства в сільській місцевості; визначення стану використання природно-ресурсного потенціалу сільських територій; аналіз якості ґрунтів та потенційної врожайності при їх деградації; оцінка загального стану сільських територій згідно з міжнародними стандартами.

Слід також підкреслити що до оціночних показників господарювання на селі відносять сукупність факторів як неврахованих ресурсів, це: додаткові угіддя, корми, добрива, насіння, техніка і т. п., які є невід'ємною складовою процесу сільськогосподарського виробництва на селі.

4. Визначено еволюцію форм господарювання АПК в період системних трансформаційних змін. Зокрема, в дореволюційний період основним мотивом існування селянських господарств було матеріальне та продовольче забезпечення потреб сім'ї. Російська імперія чітко визначала розміри присадибної ділянки для обробітку землі, господарських будівель, а також під сад і город.

В соціалістичний період стан землеволодіння селянських домогосподарств фактично не змінився, але доповнився новими нормами. Так, згідно Декрету «Про землю» юридично закріплювався розмір земельної

ділянки в межах 0,25-0,5 га та назавжди було скасовано право приватної власності на землю і, відповідно, її купівля-продаж. Було законодавчо закріплено положення про землю як всенародне надбання.

В період ринкових трансформацій системи АПК виникла потреба в подальшій ідентифікації малих форм господарювання на землі. Відповідно до Закону України «Про особисте селянське господарство» було визначено розмір земельної ділянки для користування в 2 га та можливість оренди паїв сільських мешканців для збільшення об'ємів використання земельних ресурсів. Подібну практику спонукав той факт, що, незважаючи на об'єми земельних ресурсів, домогосподарства не окладалися податками.

Важливим етапом еволюції малих форм господарювання на селі стало прийняття у 1990 році Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села», в якому, окрім визнання виняткової значущості й незамінності продовольчої продукції, що виробляється в домогосподарствах населення, було визнано селянина як носія моралі, традицій та національної культури України. Фактично цим документом було визначено і затверджено багатофункціональний статус селянина, який, крім виробництва продовольства продукує унікальні суспільні блага і слугує самоутворюючим чинником сільської економіки.

5. Досліджено характер економічного відтворення сільської економіки на основі ролі і змісту діяльності особистих селянських господарств, які є складовою частиною домогосподарств населення. На сьогодні частина продукції особистих селянських господарств у валовій продукції АПК складає 49,4%, в тому числі: рослинництва – 45% і тваринництва – 58%.

По деяких групах продукції, як свідчить Державна служба статистики, особисті селянські господарства стабільно виробляють понад 90% картоплі, 86% – овочів, майже 80% – молока і більше 75% яловичини і близько 60% – свинини. За період 2010-2015 рр. сукупні витрати особистих селянських господарств фактично мало в чому змінилися: існує невелике (до 3%) зростання споживчих витрат, вартості продуктів харчування (до 2%),

електроенергії, газу і палива (2,5%). В той же час істотно зменшилась витрати на освіту, зв'язок, неспоживчі сукупні витрати та на відпочинок.

За період трансформації в АПК суттєво змінився і асортимент продовольчої продукції особистих селянських господарств. Так, виробництво картоплі, баштанних і овочевих культур у 2016 році в порівнянні з 1990 роком збільшилось у 1,5-4,5 рази; зерна і насіння соняшнику – у 7-70 разів, а в буряківництві зростання сягнуло 300 і більше разів більше, оскільки ця галузь для сільських домогосподарств є новою. В тваринництві виробництво молока в 2016 році проти 2010 року збільшилось в 1,5 рази, яєць – на 7,5% меду – на 100%. Водночас відмічається зменшення виробництва молока на 30% і ця тенденція через зменшення людності в селі матиме довгостроковий характер. Зміна асортименту і об'ємів виробництва продовольчої продукції свідчить про прилаштування домогосподарств населення до вимог ринкового середовища.

6. Проаналізовано досвід функціонування малих господарюючих форм в аграрній економіці розвинених зарубіжних країн. Так, у США і Канаді державна політика протягом 70-річного періоду спрямовувалася на вирішення проблем сільських територій в рамках триєдиної системи (наука, освіта та консультації). Для практичної реалізації програмних завдань сільського розвитку в США було створено спеціальний структурний підрозділ Агентство з сільського розвитку при Міністерстві сільського господарства. Зазначене Агентство отримало широкий обсяг завдань і повноважень, таких, як: регулювання питань трудового права в сільському господарстві; підтримка системи сільської освіти та охорони здоров'я; підтримка та розвиток об'єктів сільської інфраструктури тощо.

В Європейському Союзі становлення економічної політики стосовно розвитку сільських територій проходило поетапно, по мірі вирішення першочергових проблем сільського розвитку та зростання потреб у продовольстві і інфраструктурного забезпечення територіальних утворень. Цей напрям потребував системної селективної підтримки товаровиробників

системи АПК різних організаційних форм, зокрема фермерських господарств. Державні інституції Євросоюзу розбили та запровадили в практику систему дотацій на кожен галузь і виробничий процес в аграрному виробництві. Слід підкреслити, що підтримка фермерських доходів на належному рівні означає наявність умов для розширеного відтворення, не лише матеріальних засобів виробництва і родючості землі, але й, насамперед, людських ресурсів господарств, нарощування їхнього людського потенціалу.

Аналіз досвіду регулювання сільського розвитку за рахунок дрібнотоварних форм аграрного виробництва є важливим для України в частині визначення та підтримки в умовах розвитку ринкового середовища.

7. Обґрунтовано доцільність та зміст організаційно-економічного регулювання діяльності домогосподарств населення як комплексну різнопланових дій на визначених територіях. Арсенал впливу тут може бути різноманітний, як: адміністративні заходи (нормативно-правове забезпечення, сільськогосподарська кооперація чи формування фермерських господарств на основі особистих господарств населення), або управлінський (державні програми сільського розвитку, місцеві програми і проекти, інноваційні проекти Євросоюзу). У будь-якому випадку для координації з формування та реалізація національної політики стосовно села та практичної діяльності центральних органів влади з виконання своїх функцій в сільській місцевості є необхідність створення Державного агентства сільського розвитку як органу виконавчої влади в структурі Кабінету Міністрів України. У функції Агентства повинна входити координація усіх державних органів виконавчої влади, для яких функція розвитку сільської місцевості є пріоритетною і забезпечується державним фінансуванням проектів облаштування територій, визначених на конкурсних засадах.

Крім того, Агентство сільського розвитку, як центральний державний орган, має створити робочий орган, яким повинен стати Департамент сільського розвитку при Міністерстві аграрної політики та продовольства України. Дана структура у вертикальному вимірі повинна передбачати

формування на регіональному та місцевому рівнях відповідних відгалужень державних структур – Представництва агенцій на районному і місцевому рівнях. Пропонований підхід сприяє формуванню нового інституційного середовища на селі, сприятливого для інвестиційного забезпечення, стабілізації та зростання сільської економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Теорія, політика та практика сільського розвитку/ за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. і прогнозів. К., 2010. 376 с.
2. Дієсперов В. С. Сільські території як об'єкти організації економічної діяльності. / Економіка АП. 2014. № 5. С. 56-64.
3. Збарський В. К. Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання/ Економіка АПК. 2004. № 1. С. 48-53.
4. Кириленко І. Г. Структурні реформи на селі: світовий досвід, українські реалії. / Економіка АПК. 2016. № 2. С. 5-11.
5. Калетнік Г. М. Інститути інфраструктури та ціноутворення у розвитку аграрного ринку: регіональний аспект/ Г. М. Калетнік, О.Г. Шпикуляк, Г. О. Пчелянська: монограф. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2012. 32 с.
6. Мазур А. Г. Актуальні проблеми розвитку агропромислового виробництва в умовах системних трансформаційних змін [А. Г. Мазур, С. А. Мазур]// International Scientific Practical Conference Formation of Modern Economic Area: Benefits, Risks Implementation Mechanisms: Conference Proceedings, Part//Anvil 29, 2016/ Tbilisi:SSOTU. p/153-157.
7. Малік М. Й. Підприємництво і розвиток сільських територій // Економіка АПК: міжнародний науково-виробничий журнал. 2016. № 6. С.97 - 103.
8. Онищенко О. М. Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного секторі. Економіка України. 2003. № 6. С.57-69.
9. Рябоконь В. П. Розвиток соціальної інфраструктури сільських територій В. П. Рябоконь, Л. А. Рарок. Економіка АПК. 2016. № 4. С. 56-65.
10. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Одеса: Астропринт, 2006. 360 с.
11. Прокопа І. В. Господарства населення в сучасному аграрному

виробництві і сільському розвитку / І. В.Прокопа, Т. В.Беркута. К.: ІЕП НАНУ, 2011. 240 С.

12. Свиноус І. В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств. Монографія. К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2010. 414 с.

13. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України. Вісник аграрної науки. 2006. № 5. с. 21-23.

14. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки. Економіка АПК. 2005. № 3.

15. Шпикуляк О. Г. Формування та інституціоналізація соціального капіталу в розвитку аграрного підприємництва: методологічні аспекти оцінки. Економіка АПК. 2015. № 11. С.102-107.

16. Закон України «Про особисте селянське господарство» Відомості Верховної Ради України. 2003. № 29. 240 с.

17. Мельник С. І. Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села К.: ННЦ «ІАЕ», 2004. 428 с.

18. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку. Економіка України. 2007. № 6. С. 50-59.

19. Свиноус І. В. Сімейні господарства аграрного сектора України: стан та перспективи розвитку. Агроінком. 2003. № 1-2, С. 43-48.

20. Мельник Л. Ю., Макаренко П. М. Особистий сектор сільськогосподарського виробництва: стан, тенденції та перспективи. Економіка АПК. 2002. № 11. С. 120-128.

21. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформаційно-аналітичний збірник. Вип.5. За ред. П. Т. Саблука та ін. К.: ІАЕ УААН, 2002. 433 с.

22. Дубініна М. В. Особисті господарства як форма реалізації економічних інтересів селян. Проблеми нових форм власності та господарювання: кол. монографія у 2 т. За ред. П. Саблука, В. Амбросова,

Г. Мазнева. Т. І. К.: УАВ УААН, 2001. С. 150-161.

23. Кубіцький Ю. С. Категоріально-поняттєвий апарат проблеми дослідження соціально-економічного розвитку сільських територій. Формування ринкових відносин в Україні. 2010. № 5 (108). С. 90-94.

24. Орлатий М. К., Соціальна сфера: теорія, методологія та проблеми розвитку. К.: Інститут аграрної економіки, 1997. 198 с.

25. Пасхавер Б.Й. Агросфера: тенденції і перспективи розвитку. Економіка АПК. 2015. № 9. С. 5-14.

26. Третяк А. М. Розвиток сільських територій як один з пріоритетів економічної політики держави. Вісник аграрної науки. 2007. № 7. С. 71-74.

27. Якуба К. І. Трудовий потенціал сільських територій. Вісник аграрної наук. 2007. № 6. С. 72-75.

28. Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року від 3 лютого 2010 р. № 121-р.

29. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року від 15 вересня 2007 р. № 1158.

30. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 року № 28-50-IV.

31. Jacobs, J. (1984). Cities and the wealth of nations: Principles of economic / life / New York:Random House.

32. Kuhn,T. S.(1970). The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press.

33. Реутов В. Є. Генезис теоретичних поглядів на регіон та регіональний розвиток. Економіка та держава. 2010. № 3. С. 17-22.

34. Бариз В., Лебедур Л. Нові регіональні економіки. Львів: Літопис, 2003. 196 с.

35. Мазур, А. Г., Кубай О. Г. Регіональні економічні системи: теорія, методологія, розвиток. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2012. 364 с.

36. Мірзодаєва, Т. Теоретико-методологічні підходи до дослідження просторового розвитку регіону. Регіональна економіка. 2004. № 2. С. 21-28.

37. Ковальов О. П. Регіональний розвиток: погляд на сто років вперед. [Регіональні перспективи. 2003. № 7-8. С. 15-22.
38. Мазур А. Г. Управління в регіональних економічних системах: теорія, методологія, практика. Вінниця: ТОВ «Коксоль». 2003. 162 с.
39. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія). За ред. Е. М. Лібанової. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 420 с.
40. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади. Чернівці: Рута, 2006. 200 с.
41. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми / В. В. Юрчишин, Л. М. Шевченко, В. Х. Брус та ін.]; за ред. В. В.Юрчишина. К.: ННЦ УАЕ., 2004. 320 с.
42. Месель-Веселяк В. Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві: К.: ННЦ УАЕ, 2010. 348 с.
43. Андрійчук В. Г., Зубець М. В., Юрчишин В. В.Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. К.: Аграр. наука, 2005. 140 с.
44. Шепотько Л. О. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2-х. Т. 2. Потенціал сільського сектора [Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін.] Т. І. К.: Ін-т економіки НАН України, 2010. 396 с.
45. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки. Економіка АПК. 2005. № 3. С. 3-10.
46. Шеленко, Д. І. Сільськогосподарські підприємства в системі розвитку сільських територій. 2005. № 6. С. 131-136.
47. Македонський А. В. Роль, значення та перспективи розвитку особистих селянських господарств. Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. 2001. № 4. с. 10-17.
48. Мочерний, С. В. Економічна теорія: Посібник. К.: Вид. центр «Академія», 2001. 656 с.
49. Мочерний С. Моделі трансформаційних процесів економіки

(теоретично-методологічні аспекти). Економіка України. 2000. № 2. С. 13-22.

50. Булавка Л. В. Функціонування особистих підсобних господарств населення в умовах ринкової трансформації. Режим доступу: <http://intkonf.org/bulavkalv-funktsionuvannya-osobistih-pidsobnih-gospodarstv-naselennya-v-umovah-rinkovoyi-transformatsiyi/>

51. Антонов А. В. Методологічні основи оцінки рівня соціальної інфраструктури сільських територій. Інвестиції: практика та досвід. 2013. № 4. С. 104-108.

52. Забуранна Л. В., Корнійчук О. О. Методичні підходи до моніторингу стану соціально-економічного розвитку сільських територій [Електронний ресурс] Електронне наукове видання «Ефективна економіка». 2015. № 10. Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua>.

53. Кудрявцева Р. Оценка уровня и качества жизни населения. Экономист. 2001. №11. С. 61-70.

54. Макогон Ю. В., Пилипенко В. В. Основи наукових досліджень в економіці. Донецьк: Альфа-прес, 2007. 196 с.

55. Мельник С. І. Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села. К.: ННЦ «УАЕ», 2004. 428 с.

56. Євсюков Т. О., Ковальчук І. П. Дослідження сучасного стану сільських територій підходи, алгоритми, методи [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.zsu.org.ua/2/index.php?option=com>.

57. Ковальчук І. П. Наукові засади і результати моделювання стану та динаміки поселенського навантаження, його впливу на природне середовище Західної України. Історична топографія і соціотопографія України. Львів: Піраміда, 2006. С. 11-43.

58. Сахацький, М. П. Аграрний маркетинг як складова соціально-економічного розвитку сільських територій. Економіка АПК. 2005. №11. С. 90-93.

59. Смушак М. В. Організація системного розвитку сільських

територій регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук:
спец. 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка.
Ужгород, 2009. 20 с.